

Социален модел на увреждането

*Теодор Младенов
София, декември 2008*

Днес социалният модел на увреждането несъмнено е най-разпространеният инструмент за критично анализиране на проблемите и оценяване на решенията в сферата на уврежданията. Той може да се опише като идейна призма, която засилва контурите на определени аспекти от ситуацията на хората с увреждания и по този начин подпомага формулирането и изпълнението на приобщаващи политики. Заедно с това социалният модел винаги е бил и част от нещо по-голямо. Той е образецът, най-видният представител, детето-чудо в семейството от идеи и понятия, обединени от усилието за социално-политическо осмисляне на увреждането. Генеалогията на това семейство ни връща в началото на 70-те и ни отвежда във Великобритания.

Началото

На 20 септември 1972 г. един англичанин с увреждане, прекарал 17 години от живота си в резидентни институции, пуска обява във вестник Гардиан, включваща следния текст:

Предлагам да създадем група, която да работи на национално ниво за огласяване възгледите на настоящите и бъдещи обитатели на тези наследници на приютите за бедни [резидентните институции за хора с увреждания – Т. М.]. По-специално, ние се надяваме да формулираме и огласим планове за алтернативни видове услуги. Ще се радвам да се свържа с всеки, който има желание да се присъедини или да подкрепи този проект.

Искрено ваш,
Пол Хънт¹

¹ Hunt, P. (1972) 'Letter to the Editor', in *Guardian*, Wednesday, September 20, 1972. Текстът е достъпен в интернет на адрес <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies/archiveuk/Hunt/Hunt%201.pdf> (декември 2008).

Пол Хънт успява да привлече съмишленици за каузата, която впоследствие се оказва далеч по-радикална от разработването на алтернативни услуги. Сред тях е Вик Финкълстийн – активист с увреждане, роден и отрасъл в ЮАР, но принуден през 1968 г. да потърси политическо убежище в Англия. През 60-те Финкълстийн лежи в южноафрикански затвор по обвинение за участие в протестни действия срещу апартейда:

Това беше единственият период от живота ми в Южна Африка, през който ми бе осигурена достъпност. В затвора ми дадоха легло (политическите затворници спят на рогозка или направо на пода) и ми уредиха „асистенти“, тъй като, разбира се, затворите бяха напълно недостъпни. *Някак си, когато държавата има нужда от това, тя успява да осигури достъпност!*²

Опитът на Финкълстийн от живота с увреждане се съчетава с активната му позиция в борбата срещу потисничеството на чернокожото население в ЮАР. Тази взривоопасна комбинация обяснява формирането на неговата радикална позиция: „хората с увреждания се сблъскват с най-мащабната, разпространена из целия свят, устойчива, съпротивляваща се на промяна и ендемична форма на апартейд“³.

И така, през 1972 г. Хънт, Финкълстийн и други техни съмишленици основават Съюза на хората с физически недъзи срещу сегрегацията (The Union of the Physically Impaired Against Segregation – UPIAS) – организацията, поставила началото на движението за равнопоставеност на хората с увреждания във Великобритания. Както се вижда от обявата във в. Гардиан, основната цел на това обединение е да се застъпва за правата на хората с увреждания, настанени в резидентни институции. Този акцент е залегнал и в политическото изявление на организацията от 1974 г.:

Целта на Съюза е всички сегрегирани институции за хора с физически недъзи да бъдат заменени със създаване на възможности за пълноценно участие в обществото. Тези възможности трябва да включ-

² Finkelstein, V. (2001) *A Personal Journey into Disability Politics*, The Disability Studies Archive UK, Centre for Disability Studies, University of Leeds, стр. 1. Текстът е достъпен в интернет на адрес <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies/archiveuk/finkelstein/presentn.pdf> (декември 2008).

³ Пак там, стр. 2-3.

ват необходимата финансова, медицинска, техническа, образователна и друга подкрепа, предоставяна от държавата с цел да получим максимална независимост в ежедневните дейности, да станем мобилни, да се ангажираме с продуктивна работа и да живеем където и както изберем, упражнявайки пълен контрол върху живота си.⁴

Съюзът на хората с физически недъзи срещу сегрегацията съществува от 1972 г. до 1991 г. През всички тези 19 години организацията последователно и настоятелно поставя проблемите, с които се сблъскват хората с увреждания, в социално-политически контекст. Но предпоставките за тази ясна и твърда позиция са заложи в самото начало. Вместо веднага да пристъпи към действие по примера на множество граждански инициативи от 60-те и 70-те, непосредствено след създаването си новото обединение отделя повече от година за обсъждане на концептуални въпроси. Провеждането на редовни срещи между членовете е затруднено от недостъпната среда и липсата на адаптиран транспорт, но дискусиите се водят по пощата – разискват се теми като алтернативни услуги, интегрирано образование, потисничество.⁵

Усилията за осмисляне се увенчават с успех, предвещаващ концептуална революция в сферата на уврежданията. Към средата на 70-те членовете на Съюза вече са формулирали категоричното разграничение между „недъг“ и „увреждане“. По-късно то ще бъде допълнено от разграничението между „личната трагедия“ и „социалното потисничество“⁶, но ще получи своята най-ясна и обхватна формулировка в разграничението между инди-

⁴ UPIAS (1975) *Policy Statement*, London: Union of Physically Impaired Against Segregation. Текстът е достъпен в интернет на адрес <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies/archiveuk/UPIAS/UPIAS.pdf> (декември 2008).

⁵ Finkelstein, *A Personal Journey*, стр. 5. Виж и Oliver, M. (1996) *Understanding Disability: From Theory to Practice*, Basingstoke: Macmillan, стр. 19-21.

⁶ Finkelstein, V. (1980) *Attitudes and Disabled People: Issues for Discussion*, New York: World Rehabilitation Fund. Виж и Oliver, M. (1986) 'Social policy and disability: Some theoretical issues', in *Disability, Handicap and Society*, Vol. 1, No. 1, pp. 5-17.

видуален и социален модел на увреждането⁷. Изследователите коментират:

Както показва историята, изпълненият с решимост опит на Финкълстийн и Хънт да предефинират увреждането като социална категория се оказва от огромно значение за хората с увреждания във Великобритания и отвъд нейните граници. Той вдъхновява социалния модел на уврежданията.⁸

За да разберем по-добре тези идеи, е необходимо да очертаем взаимоотношенията на Съюза с другите граждански обединения от онова време. Защото идеите на Хънт, Финкълстийн и техните съмишленици не се раждат във вакуум. Те се формират в полемика с други опити за самоорганизиране на хората с увреждания, най-важният от които е Групата за парично подпомагане при увреждане (Disablement Income Group – DIG). Тя е основана през 1965 г., а в началото на 70-те исканията ѝ дават повод за създаването на национална организация-шапка, наречена Алианс за уврежданията (Disability Alliance). През 1975 г. Съюзът влиза в открит конфликт с Алианса. Изхождайки от своето социално-политическо разбиране за увреждането, Съюзът настоява за системен (цялостен) подход към ограниченията, с които се сблъскват хората с увреждания, докато Алиансът, следвайки примера на своя предшественик, се фокусира само върху една сфера – застъпничество за увеличаване на паричното подпомагане при увреждане⁹. За Съюза това е равносилно на „държавна благотворителност“¹⁰, която адресира следствията, а не причините и по този начин води до поддържане на проблема, вместо до неговото разрешаване:

„Придобивките“, които не са изрично насочени към подпомагане на интегрираната заетост и активното участие в живота на обществото, неминуемо ще служат за оправдаване на нашата зависимост и из-

⁷ Oliver, M. (1983) *Social Work with Disabled People*, Basingstoke: Macmillan. Виж и Oliver, *Understanding Disability*.

⁸ Thomas, C. (2004) 'How is disability understood? An examination of sociological approaches', in *Disability and Society*, Vol. 19, No. 6, pp. 569-583; стр. 579.

⁹ UPIAS (1976) *Fundamental Principles of Disability*, London: Union of the Physically Impaired Against Segregation. Текстът е достъпен в интернет на адрес <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies/archiveuk/UPIAS/fundamental%20principles.pdf> (декември 2008). Виж и Oliver, *Understanding Disability*, стр. 20.

¹⁰ Finkelstein, *A Personal Journey*, стр. 4.

ключване от общите дела. Резултатът ще бъде напълно противоположен на намеренията. Ето защо исканията, които Алиансът отправя към държавата за законодателно регламентиране на национална схема за пълно парично подпомагане при увреждане, всъщност не са нищо повече от програма за увеличаване и поддържане на традиционната зависимост на хората с физически недъзи от благотворителността.¹¹

Дискусията между Съюза и Алианса от 1975 г., подробно описана в документа „Фундаментални принципи на увреждането“, от който е взет и горният цитат, представя ясно и недвусмислено позицията на Съюза по редица въпроси. Освен (1) разграничението между дефицит и увреждане, което ще разгледаме по-подробно след малко, и (2) критиката на фокусирането върху паричното подпомагане, в центъра на дебата са и темите за (3) концептуалната яснота и (4) контрола. Съюзът открито и яростно критикува Алианса за липсата на ясна позиция по основни въпроси, свързани с естеството на проблемите в сферата на уврежданията. Неговите активисти заявяват на представителите на Алианса, че ако не се разгледат въпроси като „какво представлява увреждането и на какво се дължи нашата бедност, няма да бъдат засегнати причините за увреждането и е твърде вероятно вашият подход да ги подкрепи“¹². Според Съюза именно тази липса на концептуална яснота лежи в основата на „провала на всички досегашни организации“¹³.

Другият важен акцент е принципът за контрола, според който е жизненоважно хората с увреждания да си върнат контрола върху собствения живот, който им е отнет от експертите¹⁴. Приложен към самоорганизирането, този принцип означава, че само хора с увреждания трябва да участват в управлението на организации *на* хора с увреждания¹⁵. В основата му е заложено убеждението, че е необходимо лично да си преживял и/или да преживяваш социално потисничество (като допълнение към индивидуалния недъг), за да можеш *същностно* да разбереш те-

¹¹ UPIAS, *Fundamental Principles*, стр. 15.

¹² Пак там, стр. 7.

¹³ Пак там, стр. 8.

¹⁴ Пак там, стр. 3.

¹⁵ UPIAS, *Policy Statement*.

зата за потисническото естество на увреждането и *всеотдайно* да се бориш за еманципацията на хората с увреждания. Финкълстийн си спомня: „Една от основните идеи, с която всички бяхме съгласни, беше, че потиснатите трябва сами да се организират, в защита на своя собствен интерес, за промяна на обществото.”¹⁶

С други думи, за да си върнат контрола върху собствения живот като отделни индивиди, хората с увреждания трябва първо да установят контрол върху колективните форми на действие в сферата на уврежданията, защото само колективното усилие на потиснатите ще доведе до еманципация. Тази логика кара Съюза да постави рязка разграничителна линия между организации *на* и организации *за* хора с увреждания¹⁷ – легитимни представители на хората с увреждания са единствено „организациите *на*”. Както разграничението между недъг и увреждане, така и това „организационно” разграничение силно повлиява развитието на движението на хората с увреждания¹⁸ и може да се обобщи с лозунга „Нищо за нас без нас!”. То получава отзвук и в сферата на академичната работа, където „ако хората с увреждания оставят на другите да пишат за увреждането, това неизбежно ще доведе до неточни и изкривени описания на нашия опит и до предоставянето на неподходящи услуги и професионални практики, основаващи се на тези неточности и изкривявания”¹⁹. В основата на този възглед е залегнала идеята, че „субективното” или „личният опит” са важен, същностен елемент както в произвеждането на познание, така и в политическата активност – противно на позитивисткото виждане за научната и обществената дейност, което постулира, че колкото по-малко „субективизъм” има в теоретичното и в публичното, толкова по-легитимни са те.

Идеите на Съюза бързо добиват популярност и през 1981 г. организацията кани други групи на хора с увреждания от цяла Великобритания да създадат общо представителство. Така се ражда Британският съвет на организациите на хора с увреждания (British Council of Organisations of Disabled People – BCODP), който съществува и до днес²⁰. Същата година новото обединение участва чрез свои представители, сред които е и Вик Фин-

¹⁶ Finkelstein, *A Personal Journey*, стр. 4.

¹⁷ UPIAS, *Policy Statement*.

¹⁸ Oliver, *Understanding Disability*, стр. 28.

¹⁹ Пак там, стр. 9; виж и стр. 12-13.

кълстийн, на международна конференция в Сингапур, на която се основава Интернационалът на хората с увреждания (Disabled People's International – DPI)²¹. По този начин влиянието на Съюза се разпростира в международен мащаб – на конференцията в Сингапур делегатите на Британския съвет успяват да убедят международното движение на хората с увреждания да приеме социално-политическия възглед за увреждането, вместо медицински-ориентираното определение на Световната здравна организация от онова време²².

Към тази кратка история трябва да се добави и още един шрих, който показва как „гражданското“ повлиява на „академичното“, като от своя страна се укрепва и усилва от теоретичното консолидиране на новите идеи в контекста на университетската институция. През втората половина на 70-те Оупън Юнивърсити започва провеждането на курсове, посветени на проблематиката на уврежданията, в които въвлича Вик Финкълстийн, както и младия тогава социолог Майк Оливър, който също е човек с увреждане и приема присърце възгледите на Съюза на хората с физически недъзи срещу сегрегацията. Под въздействието на Финкълстийн и Оливър университетът включва в програмата си социално-политическия възглед за уврежданията²³. Така идеите на Съюза получават допълнително развитие и академична легитимност, което несъмнено ги прави по-влиятелни и допринася за тяхното популяризиране. Самият Оливър споделя, че курсовете в Оупън Юнивърсити „имаха огромно въздействие върху начина, по който хората мислят за увреждането, и особено хората с увреждания и професионалистите“²⁴. В резултат на това все повече теоретици и активисти приемат, че проблемите, с които се сблъскват хората с увреждания, се дължат на липсата на условия и неравномерното разпределение на властта в обществото, водещо до потисничество, а преодоляването им изисква социална трансформация и политически мерки, вместо

²⁰ Преди няколко години организацията се преименува на Съвет на хората с увреждания в Обединеното кралство: <http://www.bcodp.org.uk> (декември 2008).

²¹ Сайтът на организацията се намира на адрес <http://dpi.org> (декември 2008).

²² Oliver, *Understanding Disability*, стр. 28 и стр. 33. Виж и Barnes, C. (1998) 'The Social Model of Disability: A sociological phenomenon ignored by sociologists?', in T. Shakespeare (ed) *The Disability Reader: Social Science Perspectives*, London: Continuum, pp. 65-78; стр. 67.

²³ Oliver, *Understanding Disability*, стр. 10.

²⁴ Пак там.

социално подпомагане, благотворителност и терапия. Но какво по-точно означава това?

Идеите 1: Разграничение между недъг и увреждане

Във вече споменатия документ „Фундаментални принципи на увреждането” Съюзът на хората с физически недъзи срещу сегрегацията радикално преформулира понятието „увреждане”, прокарвайки ясна разграничителна линия между него и понятието „недъг”:

Според нас хората с физически недъзи са увредени от обществото. Увреждането е добавка към нашите недъзи, натрапена ни с начина, по който без нужда ни изолират и изключват от пълноценно участие в живота на обществото. Следователно хората с увреждания са потисната социална група. За да се разбере това, е необходимо да се схване разграничението между физическия недъг [impairment] и социалната ситуация, наречена „увреждане” [disability], в която се намират хората с такъв недъг. Затова ние определяме недъга [impairment] като липса на част от крайник или на целия крайник или наличие на дефектен крайник, орган или телесен механизъм; а увреждането [disability] – като неравностойно положение или ограничение на дейността, предизвикано от съвременната организация на обществото, която изобщо не отчита или не отчита в достатъчна степен хората с физически недъзи и по този начин ги изключва от участие в общите социални дейности.²⁵

Какво е новото в това определение? Без съмнение, и преди него житейската ситуация на хората с увреждания се е разглеждала в два аспекта: (1) телесен дефицит – „липса на част от крайник или на целия крайник или наличие на дефектен крайник, орган или телесен механизъм”²⁶; и (2) социално неблагоприятие – „неравностойно положение или ограничение на дейността”. Дотогава обаче социалното неблагоприятие се е припознавало като *естествен и неизбежен резултат* от дефицита, който е бил наричан както „недъг”, така и „увреждане” – взаимозаменяемо.

²⁵ UPIAS, *Fundamental Principles*, стр. 14.

²⁶ По-късно определението е разширено, за да обхване и сензорните и умствени недъзи – виж Barnes, ‘The Social Model of Disability...’, стр. 73.

Голямото прозрение на Съюза е, че причината за социалното неблагоприятие не трябва да се търси в телесния дефицит. Съюзът формулира това прозрение, натоварвайки думата „увреждане“ с нов смисъл – увреждането вече означава социалното неблагоприятие на хората с телесни дефицити или недъзи, но не и самите недъзи. Сега може да се покаже, че причината за *увреждането* е един фактор, който до момента е оставал скрит именно поради безкритичното приемане на традиционната причинно-следствена връзка като *самоочевидна*. Този фактор е социално конструираната среда – „съвременната организация на обществото, която изобщо не отчита или не отчита в достатъчна степен хората с физически недъзи и по този начин ги изключва от участие в общите социални дейности“. Следователно разграничението между недъг (телесен дефицит) и увреждане (социално неблагоприятие) е радикален и исторически значим ход, защото: (1) то *прекъсва причинно-следствената връзка* между телесните дефицити и социалното неблагоприятие на хората с такива дефицити, подчертавайки, че увреждането не е естествено и неизбежно следствие от недъга; (2) то *променя значението на думата „увреждане“*, премахвайки всичко телесно, фиксирано и непроменимо от нейния нов смисъл; (3) то *разкрива фундаменталната роля на един нов фактор*, идентифициран като истинската причина за увреждането – а именно, социално конструираната среда или общественно-материалните условия, които потискат хората с недъзи, ограничавайки техните възможности и изключвайки ги от участие в общите дела. Имаме три радикални стъпки – отмяна на фалшивата причина, преформулиране, идентифициране на истинската причина. Ясно е, че в центъра на вниманието е причинно-следствената връзка: „За нас като хора с увреждания е абсолютно жизненоважно да се изясни в максимална степен въпросът за причината за увреждането, защото от неговия отговор зависи ключовото решение накъде ще насочим основната част от енергията си в борбата за промяна.“²⁷

Най-важното следствие от определението на Съюза е, че *увреждането може да бъде премахнато*. То не е индивидуална, фиксирана, непроменима телесна характеристика на отделни хора, нито е пряк резултат от наличието на такава характеристика, а е „добавка“, нещо „натрапено“, наложено отвън. Заявявайки, че изолирането и изключването на хората с недъзи е „без

²⁷ UPIAS, *Fundamental Principles*, стр. 4.

нужда”, Съюзът внушава, че увреждането нито е естествено, нито неизбежно. Да припомним традиционната логика: (а) Щом неблагоприятната ситуация е пряк резултат от увреждането (недъга) и (б) увреждането (недъгът) е биологична даденост, която не може да се излекува, то (в) неблагоприятната ситуация също не подлежи на промяна. Логиката на Съюза е друга: (а) Щом увреждането е пряк резултат от социално конструираната среда и (б) тази среда по дефиниция подлежи на промяна, тъй като е *конструирана*, то (в) увреждането може да бъде премахнато. Разбира се, през цялото време трябва да имаме предвид, че в първия случай „увреждане” означава телесния дефицит, а във втория – социалното неблагоприятие на хората с такъв дефицит или недъг. Според Съюза за разлика от недъга, който е телесна даденост (непроменим факт), увреждането може да бъде премахнато, защото общественно-материалните условия могат да се трансформират чрез организирано колективно усилие. Забележете, че в новата обяснителна схема недъгът продължава да фигурира, но вече като *предпоставка*, а не като *причина* за увреждането (виж Таблица 1). Финкълстийн внася допълнително яснота: „Между наличието на недъг и живота на човека с увреждане несъмнено има връзка. Наличието на недъг е предпоставка за живеенето с увреждане, но наличието на недъг не може да бъде *причина* за възникване на увреждането.”²⁸

Таблица 1 – Два възгледа

Традиционен възглед	Социално-политически възглед
<p>социално неблагоприятие</p> <p>↑</p> <p><i>причина</i></p> <p>телесен дефицит = недъг = увреждане</p>	<p>социално неблагоприятие = увреждане</p> <p>↑</p> <p><i>причина</i></p> <p>социално конструирана среда</p> <p>⋮</p> <p><i>предпоставка</i></p> <p>телесен дефицит = недъг</p>

²⁸ Finkelstein, *A Personal Journey*, стр. 8.

Идеите 2: Разграничение между лична трагедия и социално потисничество

Както традиционният възглед, така и новият социално-политически възглед на Съюза си имат своите идеологически основания – множество взаимозависими идеи и понятия, които образуват вътрешно съгласувана система или „теория“. През 80-те идеологическите основания на традиционния възглед ще бъдат анализирани под рубриката „теория за личната трагедия“, а идеологическите основания на социално-политическия възглед – под рубриката „теорията на социалното потисничество“²⁹. Анализването на различията между двата възгледа в термините на две противоположни „теории“ засилва някои акценти, без да казва нещо съществено ново спрямо определението на Съюза. В центъра остава критиката на причинно-следствената връзка – отличителна черта на теорията за личната трагедия е идеята, че „причината хората с увреждания да не могат или просто да не участват пълноценно в живота на обществото се корени във физическите или психични ограничения на човека с увреждане, които са следствие от травматичното събитие, независимо дали става дума за злополука или за възникването на някакво прогресивно заболяване“³⁰. От своя страна теорията за социалното потисничество разобличава липсата на възможности за пълноценно участие в живота на обществото като следствие от институционализирани форми на потисничество – тоест от начина, по който е организирано обществото³¹. До тук имаме почти буквално повторение на определението на Съюза.

Заедно с това съпоставянето на двете „теории“ извежда на преден план някои акценти, които до момента са били само загатнати или са се подразбирали и по този начин изостря и задълбочава критиката. На първо място, това е разграничението между лично и обществено. Става ясно, че тъй като се основава на теорията за *личната* трагедия, традиционният подход в сферата на уврежданията се фокусира върху отделния *индивид*, пренебрегвайки средата, с която индивидът непрекъснато си взаимодейства. За разлика от това теорията на *социалното* потисничество се вглежда именно в *социално конструираната среда*

²⁹ Oliver, ‘Social policy and disability’. Виж и Finkelstein, *Attitudes and Disabled People*.

³⁰ Oliver, ‘Social policy and disability’, стр. 6.

³¹ Пак там.

и нейната жизненоважна роля за благополучието на индивида. На второ място се нарежда разграничението между случайност и закономерност. Теорията за личната *трагедия* се фокусира върху *трагичната случайност* – травма, заболяване, аномалия – произвела телесния дефицит в хода на личната история на отделния индивид. От своя страна теорията за социалното *потисничество* се вглежда в *закономерността на потисничеството*, заложена в изключващата организация на обществото. Ето защо и емоциите, предизвикани от двете теории, също са различни – в първия случай имаме жал, тъга, примирение, докато във втория – гняв, възмущение, недоволство. Кое то пък извежда на преден план третия акцент – противоположните следствия. Теорията за личната трагедия поддържа статуквото на обществената организация, обвинявайки „жертвите“:

Както използването на недъзите като обяснение за липсата на научаване, на болестта – за криминалното поведение, на слабостите на характера – за бедността и безработицата, и както всички останали теории, обвиняващи жертвите (Ryan, 1971), теорията за личната трагедия води до индивидуализиране на проблемите в сферата на уврежданията и така оставя непокътнати социалните и икономическите структури.³²

За разлика от това теорията за социалното потисничество стимулира промяна на статуквото. Нека си припомним позицията на Съюза в дискусиата с Алианса за уврежданията по въпроса за паричното подпомагане: „алтернативата на подхода за справяне с бедността сред хората с увреждания чрез осигуряване на „парични добавки“ (или по-точно на „пенсии“) е да се работи за промяна на социалната организация, така че заетостта и пълноценното участие в обществения живот да станат достъпни за всички хора, включително и за онези с физически недъзи“³³. Генералният извод от този анализ е, че трябва да се работи за промяна на обществото, а не на индивидите. „Тази промяна ще се случи като част от процеса на политическо овластяване на хората с увреждания като група, а не чрез социални политики и програми, налагани от политическия естаблишмънт, нито чрез индивидуализирано лечение и интервенции, извършвани от медицински и парамедицински професионалисти.“³⁴

³² Пак там, стр. 16.

³³ UPIAS, *Fundamental Principles*, стр. 15.

³⁴ Oliver, *Understanding Disability*, стр. 37.

През 1990 г. Оливър дава убедителен пример за начина, по който на практика функционира теорията за личната трагедия. Той показва какви въпроси формулират социалните изследователи, които изхождат от тази концептуална рамка, давайки за пример националното Изследване на възрастните хора с увреждания от 1986 г. на британската Служба за преброяване и изследване на населението (Office of Population Censuses and Surveys). На всеки официален въпрос Оливър противопоставя алтернативна формулировка, основаваща се на теорията за социалното потисничество – виж *Таблица 2*.

Таблица 2 – Теории и въпроси

Въпроси от националното Изследване на възрастните хора с увреждания от 1986 г., илюстриращи теория за личната трагедия	Алтернативни въпроси на Оливър, основаващи се на теорията за социалното потисничество
Можете ли да ми кажете какво не ви е наред?	Можете ли да ми кажете какво не е наред в обществото?
Какви здравословни проблеми ви карат да изпитвате трудности при хващане, задържане или преместване на предмети?	Какви са недостатъците в дизайна на предметите за всекидневна употреба като буркани, бутилки и консерви, които ви затрудняват при задържането, хващането или преместване им?
Трудността да разбирате хората предизвикана ли е най-вече от слухов проблем?	Трудността да разбирате хората предизвикана ли е най-вече от тяхната неспособност да общуват с вас?
Имате ли белег, дефект или деформация, които ви ограничават в ежедневието?	Реакциите на останалите хора към ваши белези, дефекти или деформации ограничават ли ви в ежедневието?
Посещавали ли сте специално училище заради дългосрочен здравословен проблем или увреждане?	Посещавали ли сте специално училище заради политиката на образователните власти да изпращат хора със здравословни проблеми или увреждания като вашите на такива места?
Вашият здравословен проблем / увреждане създава ли необходимост да живеете с роднини или с някой друг, който да се грижи за вас?	Услугите в общността толкова зле ли са уредени, че да се налага да разчитате на роднини или други хора, които да ви осигуряват необходимата лична помощ?
Причината да живеете тук свързана ли е с вашия здравословен проблем / увреждане?	Причината да живеете тук свързана ли е с липсата на адаптирано жилище?
Доколко се затруднявате да се прид-	Кои са пречките в средата, които ви

Проектът е финансиран от
Тръста за
гражданско общество в
Централна и Източна
Европа

вижвате самостоятелно из квартала, в който живеете?	затрудняват да се придвижвате самостоятелно из квартала, в който живеете?
Вашият здравословен проблем / увреждане пречи ли ви да излизате навън толкова често, колкото искате, или да ходите където пожелаете?	Има ли транспортни или финансови проблеми, които ви пречат да излизате навън толкова често, колкото искате, или да ходите където пожелаете?
Вашият здравословен проблем / увреждане пречи ли ви да пътувате с автобус?	Зле проектираните автобуси затрудняват ли хора със здравословен проблем / увреждане като вашето да ги използват?
Вашият здравословен проблем / увреждане влияе ли по някакъв начин върху настоящата ви работа?	Изпитвате ли проблеми на работното си място поради физическата среда или нагласите на другите? ³⁵

Освен че се основава на традиционния възглед за причинността, формулирането на въпросите по начина, диктуван от теорията за личната трагедия, и използването им в структурирано интервю само по себе си подпомага поддържането на статуквото. Така социалните учени допринасят за потисничеството, като затвърждават подчинената, пасивна позиция на хората с увреждания в обществото. Оливър коментира:

Като се има предвид естеството на въпросите и тяхната насоченост, не е изненадващо, ако към края на интервюто човекът с увреждане започне да вярва, че неговите или нейните проблеми са причинени от увреждането или влошеното здраве, а не от начина, по който е организирано обществото. Процесът на интервюиране е потиснически именно в този смисъл – той налага на изолирани, отделени един от друг хора с увреждания идеята, че проблемите, които те изпитват в ежедневието си, са пряк резултат от техните собствени индивидуални дефекти или функционални ограничения.³⁶

Ясно е, че казаното от Оливър важи не само за провеждането на структурирани интервюта – теорията на личната трагедия действа на всички нива на социална организация, вменияйки на хората с увреждания пасивно примирение с тяхното социално неблагополучие.

³⁵ Таблицата е съставена на основата на Oliver, M. (1990) *The Politics of Disablement*, Basingstoke: Macmillan, стр. 27-30.

³⁶ Пак там, стр. 29.

Идеите 3: Разграничение между индивидуален и социален модел на увреждането

Разграничението между индивидуален и социален модел на увреждането е своеобразно обобщение на всички идеи, представени до момента. Формулата е въведена в началото на 80-те от Майк Оливър³⁷. Книгата, която обикновено се цитира като първоизточник на социалния модел, е „Социална работа с хора с увреждания” от 1983 г. на Оливър³⁸. Произходът на идеята е ясен – Оливър изрично подчертава, че социалният модел дължи формулирането си на определението на Съюза: „Идеята за индивидуалния и социалния модел беше директно и открито заимствана от разграничението между недъг и увреждане, чиито първоизточник е Съюзът на хората с физически недъзи срещу сегрегацията със своите „Фундаментални принципи на увреждането””³⁹. На други места авторът е още по-красноречив: „Дори и днес [„Фундаменталните принципи на увреждането” от 1976 г. – Т. М.] формулират по-ясно от мен какво мисля аз за увреждането.”⁴⁰ Първоначалното предназначение на разграничението между индивидуален и социален модел е радикалните прозрения на Съюза да се приложат в контекста на социалната работа, като се направят разбираеми за социалните работници, които Оливър обучава в началото на 80-те⁴¹. Новата формулировка обаче далеч надхвърля своето първоначално приложение, превръщайки се в крайъгълен камък за концептуалната революция, инициирана десетилетие по-рано от Съюза.

В третата редакция на книгата „Социална работа с хора с увреждания” от 2006 г. индивидуалният модел е дефиниран така:

³⁷ Виж например Finkelstein, V. (2007) *The ‘Social Model of Disability’ and the Disability Movement*, The Disability Studies Archive UK, Centre for Disability Studies, University of Leeds, стр. 2; Finkelstein, *A Personal Journey*, стр. 6; Oliver, M. (2004) ‘If I had a hammer: The social model in action’, in J. Swain, S. French, C. Barnes and C. Thomas (eds) *Disabling Barriers – Enabling Environments (Second Edition)*, London: Sage, стр. 7; Oliver, *Understanding Disability*, стр. 30.

³⁸ Oliver, *Social Work with Disabled People*. Виж и Oliver, ‘If I had a hammer...’, стр. 7; Oliver, *Understanding Disability*, стр. 30.

³⁹ Oliver, *Understanding Disability*, стр. 30-31. Виж и Oliver, ‘If I had a hammer...’, стр. 7.

⁴⁰ Oliver, *Understanding Disability*, стр. 2.

⁴¹ Пак там, стр. 31. Виж и Oliver, ‘If I had a hammer...’, стр. 7.

Индивидуалният модел на увреждането разглежда проблемите на хората с увреждания като директно следствие от техните недъзи. Следователно основната задача на професионалистите е да подпомогнат приспособяването на индивида към живота с неговото специфично увреждане. Това приспособяване има два аспекта – първо, физическо приспособяване чрез рехабилитационни програми, проектирани да възстановят доколкото е възможно нормалното телесно състояние на индивида; и второ, психологическо приспособяване, което помага на индивида да свикне със своите физически ограничения.⁴²

Ясно се вижда, че тази формулировка на индивидуалния модел следва критиката на традиционния възглед за причинността от „Фундаменталните принципи на увреждането” – социалното неблагоприятие е „директно следствие” от недъга. Заслугата на Оливър е, че той успява да покаже как този традиционен възглед се отразява в практиката на социалната работа – професионалистите се стремят да решат проблема, като „подпомогнат приспособяването” чрез корективни интервенции, насочени към физическа или психична промяна на индивида.

Съпоставен с индивидуалния модел, социалният модел се откроява като „смяна на парадигмата”⁴³, защото води до радикално скъсване с традиционните допускания. Най-общо, той представлява „изместване на фокуса от физическите ограничения на отделния индивид към начина, по който физическата и социална среда налагат ограничения на определени групи или категории хора”⁴⁴. Следствията от това префокусиране за социалната работа са, че вместо да се ограничава до индивидуално-ориентирани корективни интервенции (терапия), професионалистът започва да полага усилия за премахване на бариерите в социално-конструираната среда, например чрез „предоставяне на информация за определени придобивки, съветване къде и как могат да се ползват определени услуги и дори подпомагане на индивидите чрез самопомощ да добият увереност при отстояването на възгледа, че тяхното увреждане не е предизвикано от

⁴² Oliver, M. and Sapey, B. (2006) *Social Work with Disabled People (Third Edition)*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, стр. 22.

⁴³ Пак там, стр. 29.

⁴⁴ Пак там.

недъзите им, а от начина, по който обществото често ги изключва от ежедневните дейности”⁴⁵.

През 1996 г. Оливър обобщава разграничението между двата модела, използвайки следната таблица:

Таблица 3 – Индивидуален и социален модел

Индивидуален модел	Социален модел
теория на личната трагедия	теория на социалното потисничество
личен проблем	социален проблем
индивидуално лечение	социално действие
медиализиране	самопомощ
доминиране на професионалистите	индивидуална и колективна отговорност
експертно познание	опит
приспособяване	себеутвърждаване
индивидуална идентичност	колективна идентичност
предразсъдъци	дискриминация
нагласи	поведение
грижа	права
контрол	избор
социално подпомагане	политическа борба
адаптиране на индивида	социална промяна ⁴⁶

От таблицата се вижда, че разграничението между индивидуален и социален модел включва в себе си разграничението между теория за личната трагедия и теория за социалното потисничество, както и всички съпътстващи идеи. Специално внимание заслужава противопоставянето между „медиализиране” и „самопомощ”, тъй като коментаторите често говорят за *медицински*, вместо за индивидуален модел на увреждането⁴⁷. Оливър обаче предпочита втория термин, защото според него той е по-

⁴⁵ Пак там, стр. 37.

⁴⁶ Таблицата е взета от Oliver, *Understanding Disability*, стр. 34.

⁴⁷ Виж например Brisenden, S. (1986) 'Independent Living and the medical model of disability', in T. Shakespeare (ed) (1998) *The Disability Reader: Social Science Perspectives*, London: Continuum); Shakespeare, T. and Watson, N. (2001) 'The Social Model of Disability: An outdated ideology', in S. Barnartt and B. Altman (eds) *Research in Social Science and Disability, Vol. 2: Exploring Theories and Expanding Methodologies*, London: JAI Press. Текстът е достъпен в интернет на адрес <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies/archiveuk/Shakespeare/social%20model%20of%20disability.pdf> (декември 2008).

широк и съдържа в себе си въпросите за медикализирането на хората с увреждания, без да ограничава анализа до тях: „за мен няма такова нещо като медицински модел на увреждането – вместо това има индивидуален модел на увреждането, от който медикализирането е важен компонент“⁴⁸. Отличителна черта на медикализирането е свеждането на хората до пасивни обекти на терапевтични интервенции от страна на експертите. Реакция на това обезвластяване е самопомощта, която връща активната роля и контрола в ръцете на хората с увреждания.

Със своята проста и ясна формула социалният модел бързо се превръща във водещата идея за движението на хората с увреждания във Великобритания⁴⁹. Към края на 80-те и началото на 90-те той започва да навлиза в официалната реторика на британската държавна администрация⁵⁰, а скоро получава и признанието на международната експертна общност. В началото на 21 век експертите на Световната здравна организация обявяват социалния модел за интегрална част от т. нар. „биопсихосоциален модел“, който е концептуалният гръбнак на новата Класификация на функционирането, увреждането и здравето⁵¹. Тези успехи и в двата „лагера“ – на „активистите“ и на „експертите“ – се дължат преди всичко на факта, че социалният модел недвусмислено и ясно показва както необходимостта от социална промяна, така и посоката, средствата и агентите на тази промяна. Това го превръща в своеобразен „идеологически лакмус“ за политиките и практиките в сферата на уврежданията – той помага на движението на хората с увреждания да „разграничава организациите, политиките, законите и идеите, които са прогресивни, от онези, които са неадекватни“⁵².

И така, социалният модел консолидира и фокусира гражданската енергия на хората с увреждания както никога досега, подпомагайки както формулирането на нови, така и преоценката на досегашните стратегии и тактики. Но неговото влияние върху общественото е пряко свързано с влиянието му върху личното.

⁴⁸ Oliver, *Understanding Disability*, стр. 31.

⁴⁹ Barnes, 'The Social Model of Disability...', стр. 66.

⁵⁰ Oliver, 'If I had a hammer...', стр. 8.

⁵¹ WHO (2002) *Towards a Common Language for Functioning, Disability and Health*, Geneva: World Health Organization, стр. 9. Текстът е достъпен в интернет на адрес <http://www.who.int/classifications/icf/training/icfbeginnersguide.pdf> (декември 2008).

⁵² Shakespeare and Watson, 'The Social Model of Disability...', стр. 10.

Социалният модел променя отделния човек така, както променя организациите и общностите. Той стимулира личностна трансформация, подкрепяйки овластяването на потиснатия индивид. Вглеждайки се в себе си и другите през неговата призма, хората с увреждания успяват да се отърсят от своята заучена безпомощност и да се освободят от вината за своето социално неблагоприятно положение. Всички тези аспекти са красноречиво описани от Лиз Кроу и едва ли може да се намери по-подходящ финал за този кратък преглед от нейните силни думи:

Социалният модел беше обяснението, което бях търсила с години. Изведнъж онова, което винаги съм знаела, дълбоко в себе си, се потвърди. Не тялото ми е отговорно за всички мои проблеми – отговорни са външните фактори. Увреждането ми е наложено отвън – моите способности и възможности се сблъскват с ограничения, предизвикани от неадекватната социална организация. Нещо повече – ако всички проблеми са създадени от обществото, то несъмнено обществото може и да ги премахне. Революционна идея!

Дълги години социалният модел ми помагаше да критикувам, да оцелявам и дори да преодолявам безброй ситуации на изключване и дискриминация. Той беше стожер за мен, както и за цялото движение на хората с увреждания, давайки ни възможност да „видим“ едно бъдеще, свободно от ограниченията на увреждането, и насочвайки нашите усилия за промяна. Като организирано движение, социалният модел изигра централна роля за утвърждаване на собствената ценност, колективната идентичност и организираното политическо действие на хората с увреждания. Постепенно, стъпка по стъпка неговата сфера на влияние надхвърли нашето движение и започна да променя официалната политика и практика. Приносът на социалния модел за постигане на равнопоставеност в сферата на уврежданията завинаги ще остане безценен.⁵³

⁵³ Crow, L. (1992) 'Renewing the Social Model of Disability', The Disability Studies Archive UK, Centre for Disability Studies, University of Leeds. Текстът е достъпен в интернет на адрес <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies/archiveuk/Crow/Social%20model.pdf> (декември 2008).

Вместо заключение

Патосът на Кроу е подходящ за финал не само заради своето красноречие, но и защото тя използва горните думи като прелюдия към една от първите „вътрешни“ критики на социалния модел. Деветдесетте години на двайсети век се характеризират с умножаването на тези критики от страна на британските активисти и мислители, които са част от движението на хората с увреждания или му симпатизират. Прегледът на вътрешните критики на социалния модел е тема за друг текст и със сигурност изпреварва настоящото състояние на познанието в сферата на уврежданията в България. За тази пиеса все още няма публика из родните географски ширини. Да се знае обаче, че *има* такива критики и че те се появяват скоро след „официализирането“ на социалния модел, е важно. Това показва, че социално-политическото мислене в сферата на уврежданията не търпи фиксирани формули, а постоянно се развива и променя с развитието и промяната на самото движение на хората с увреждания. Една от основните задачи на настоящия текст беше да подчертае именно тази динамика, поставяйки идеите на и около социалния модел в исторически контекст и проследявайки тяхното родословие в перспективата на борбата за социална промяна на хората с увреждания.

Проектът е финансиран от
Тръста за
гражданско общество в
Централна и Източна
Европа